



छत्रपती संभाजी महाराज कालीन मराठा इंग्रज संघर्ष

श्री. धनाजी अभिमान कुंभार
संशोधक विद्यार्थी, प्राथमिक शिक्षक,
जि. प. प्रा. शाळा वांगरवाडी, ता. बार्शी, जि. सोलापूर.

प्रस्तावना :

जावळीच्या प्राप्तीनंतर स्वराज्याच्या सीमा पश्चिम किनारपट्टीच्या पोर्तुगीज, सिद्दी व इंग्रजांच्या प्रदेशाला जाऊन भिडल्या होत्या. मुंबई सुरुवातीला पोर्तुगीजांकडे होती. इ. स. १६६४ साली पोर्तुगीजांनी मुंबईला आंदण रूपात इंग्रजांना दिले. इंग्रज प्रथमपासून शिवरायांबरोबर सलोख्याचे संबंध ठेवून होते. इंग्रज प्रारंभी केवळ व्यापार करण्याच्या उद्देशाने सर्वांबरोबर सलोख्याने वागत होते. सुरतेच्या लूटीच्या प्रसंगी शिवरायांचा प्रथम इंग्रजांशी संबंध आला. पुरंदरच्या तहाच्या वेळी शिवरायांनी पूर्ण शरणागती स्वीकारली. अनेकांचा समज झाला स्वराज्याचा अध्याय संपला. इंग्रजांनाही असेच वाटले. क्षत्रियांच्या जीवनामध्ये असे चढउतार येत असतात. शिवराय यातून लवकरच सावरल्याचे दिसते. महाराजांनी आग्राभेटीनंतर विद्युत वेगाने एकेक गडकोट घेण्याचा सपाटा लावला. महाराजांनी आपला दबदबा पुन्हा निर्माण केला. इंग्रजासह सर्वांच्या मनात शिवरायांविषयी धास्ती निर्माण झाली. इंग्रजांचे बाह्यरूप व्यापाऱ्याचे होते. तात्कालीन हिंदूस्तानाच्या राजकारणाची त्यांना नेमकेपणाने जाण होती. मराठी सत्तेच्या अल्प काळातील प्रगतीने अर्चाबित झालेल्या इंग्रजांनी मराठ्यांचा शत्रू सिद्दीला अंतर्गत रित्या दारूगोळा, बंदूका, दाणागोटा या सारखी मदत करण्याचे धोरण अवलंबिले. इंग्रजांचे सिद्दीविषयीचे हे धोरण शिवराय आणि इंग्रज यांच्यात कटुता उत्पन्न करणारे ठरले. शिवरायांच्या लष्कराने राजापूरची वखार लूटली. परिणामी दोघांच्या संबंधात अधिकच बिघाड झाला. चाणाक्ष इंग्रजांना शिवरायांचे शत्रूत्व तुरास तरी परबडण्यासारखे नव्हते. आपल्याला किमान नुकसानभरपाई तरी मिळावी या हेतूने इंग्रजांनी शिवरायांकडे अनेक वेळेस आपले वकील पाठवले. परंतु शिवराय अशा कुठल्याही नुकसानभरपाईसाठी तयार नव्हते. उलट ते तोफा, दारूगोळा यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाची इंग्रजांकडे सतत मागणी करत होते. शिवरायांच्या राज्याभिषेक सोहळ्याच्यावेळी रायगडावर इंग्रज वकील हेन्री ऑक्झीडन हजर होता. संभाजीराजांच्याकडे हाच वारसा चालत आला होता.



शिवरायानंतर संभाजीराजे स्वराज्याचे वारसदार झाले. संभाजीराजे पन्हाळागडावर असताना इंग्रजांनी अर्ज पाठवून आपल्या नुकसानभरपाई विषयी विचारणा केली. यावर “सध्या आपण अन्य कामात गुंतल्यामुळे तुमच्या अर्जावर आता विचार करता येणार नाही.” असे नकारदर्शक उत्तर दिले. इंग्रजांचे वर्तन शिवरायांशी केलेल्या तहाशी विसंगत होते यास्तव संभाजीराजांना इंग्रजांच्या अर्जाचे महत्त्व वाटले नाही. तहानंतरही सिद्दी राजरोसपणे मुंबईच्या आश्रयाने पेण-नागोठाणे या भागात लूटालूट करीत होता. इंग्रजांना धडा शिकविण्यासाठी संभाजीराजांनी आपले सैन्य राजापूरच्या वखारीजवळ जमविले. सैन्याचा हल्ला होईल या भीतीने इंग्रज निघून न जाता वखारीतच अडकून राहिले. इंग्रजांना वखारीतील मालमत्ता आणि माणसे सोडविण्यासाठी संभाजीराजांची परवानगीची आवश्यकता होती. इंग्रजांच्या सततच्या दुटप्पी धोरणामुळे संभाजीराजे इंग्रजांवर दात धरून होते. सिद्दीच्या बंदोबस्तासाठी व इंग्रजांच्या भूमिकेविषयी अधिक माहिती घेण्यासाठी संभाजीराजांनी आवजी पंडीत नावाच्या आपल्या धूर्त आणि निष्ठात वकीलाला २० नोव्हेंबर १६८० रोजी मुंबईला इंग्रजांकडे पाठवून दिले. वकीलाने इंग्रजांना स्पष्ट शब्दात सूनावले की, इंग्रजांनी सिद्दीला सहकार्य करण्याचे सोडले नाही, तर संभाजीराजे मुंबईवर हल्ला करतील. यावेळी सिद्दी आरमारासह मुंबईतून बाहेर पडून सूरतेला गेल्याने इंग्रज संभाजीराजांच्या कोपातून वाचले. आवजी पंडीत काही काळ मुंबईत राहून इंग्रजांच्या हालचालीवर लक्ष ठेवत होता. इंग्रजांनी त्याची उत्तम बडदास्त ठेवून तो जाताना त्याच्यासोबत त्याला आणि संभाजीराजांना नजराणा पाठवून दिला. सिद्दीची खोड काही मोडत नव्हती. त्याने १६ मार्च १६८१ रोजी मुंबईस जाणारी मराठ्यांची २ गलबते व ४ माणसे पकडली. चौल येथे

३००० सैन्यासह मराठा अधिकारी बसला होता. त्याची सिद्दीच्या हालचालीवरती बारकाईने नजर होती. त्याने इंग्रजांना संभाजीराजांची भीती दाखवून सिद्दीकडून सर्व लूटीचे सामान परत करण्यास इंग्रजांना भाग पाडले.

सिद्दी व इंग्रजांना संभाजीराजांचे प्रतिउत्तर

इंग्रजांच्या सहकार्यामुळेच सिद्दी मराठी मुलुखात उपद्रव घालीत होता. सिद्दीच्या बंदोबस्तासाठीच संभाजीराजांनी उंदेरी बेट घेण्याची योजना आखली होती. यासाठी त्यांनी सिद्दीचे शत्रू अरब यांचे सहकार्य घेतले. १६८१ सालचा संभाजीराजांचा उंदेरीवरील हल्ला सिद्दीने यशस्वीपणे परतवून लावला. सूरतकर इंग्रज हे सिद्दीधार्जिणे असल्याने ते मुंबईकरांना सतत संभाजीराजांशी मैत्रीचा व गोडी गुलाबीने राहण्याचा सल्ला देत होते. इंग्रजांचा हा दुटप्पीपणा संभाजीराजांच्या लक्षात येत होता. त्यामुळेच त्यांनी इंग्रजांनी आपल्या मुलखातून अन्नधान्य नेऊ नयेत असे जाहीर केले. १६८३ साली संभाजीराजे आणि अरबांच्या संयुक्त आरमाराने इंग्रजांच्या ‘प्रेसिडेंट’ या जहाजावरती हल्ला केला. यात ११ इंग्रज मेले तर ३५ जखमी झाले.

मराठ्यांनी मुंबईकरांच्या शेजारील माहीम, कोळवा, दंतोरा, सारगाव व सुपारा ही ठाणी घेऊन मुंबईची नाकेबंदी आरंभली. मुंबईकर हल्ल्याच्या भीतीने धास्तावले होते. सूरतकरांनी मुंबईच्या संरक्षणाची काहीच व्यवस्था केली नव्हती. केवळ कोटांच्या भिंतीचाच संरक्षणासाठी आधार होता. मुंबईकरांची परिस्थिती इतकी वाईट झालेली होती की, त्यांच्याजवळ आपल्या रहिवाशांना पूरेल इतकेही अन्नसामग्री नव्हती. इतक्यात मुंबईजवळच्या कारंजा बंदराचा ताबा मराठ्यांस मिळाल्यामुळे मुंबईकर घाबरले. त्यांनी यातून मार्ग काढण्यासाठी सूरतकरांना सल्ला विचारला. सूरतकरांनी सल्ला देण्याचे तर दूरच राहिले उलट सांगितले की, संभाजीराजे आक्रमण करणार नाहीत. त्यामुळे आपण निश्चित राहावे. मुंबईकरांना हा सल्ला काही मानवला नाही. सूरतकरांच्या नेहमीच्या शैलीला कंटाळून मुंबईकरांनी चाइल्ड व वॉर्ड याच्या जुलमी वर्तनूकीस कंटाळून त्यांच्याविरुद्ध बंड केले. दि. २८ डिसेंबर १६८३ रोजी इंग्लंडच्या चार्लस राजाने मुंबई बेट ताब्यात घेतल्याचे जाहीर केले आणि मुंबईला गव्हर्नर म्हणून रिचर्ड केजविनची नेमणूक करण्यात आली. केजविनने पदावर आल्यावर सुरुवातीलाच संभाजीराजाबरोबर सूरतकरांचे धरसोडपणाचे धोरण सोडून मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापन केले. मुंबईच्या संरक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी आपल्यावर घेतली. मुंबई बंडाची हकीकत वॉर्डने सूरतेला दिली. त्याने लिहिले की, “मुंबईचे रहिवासी सूरतकरावर चिडल्याचे आणि गव्हर्नर केजविन हा मुंबई बंदर संभाजीराजांना ४००० पागोड्यांना विकणार आहे.” केजविनने चार्लस राजाला लिहिलेल्या २८ जानेवारी १६८४ रोजीच्या पत्रात तो संभाजीराजांचा उल्लेख आपला सर्वात बलवान शेजारी असा करतो. यावरून संभाजीराजांची कीर्ती सातासमुद्रापलीकडे गेल्याचे खुद्द इंग्रजांच्याच पत्रव्यवहारावरून समजते. सिद्दीने यादरम्यान संभाजीराजांच्या मुलुखातून मूले पळवून नेऊन मुंबईला विकण्याचा नवीनच प्रकार सुरू केला. संभाजीराजांनी यादरम्यान कारंजा बेटावर कब्जा मिळविला.

संभाजीराजे आणि इंग्रजांमधील इ. स. १६८४ चा तह

मुंबईचा गव्हर्नर केजविन याने संभाजीराजांबरोबर मैत्रीपूर्ण तह करण्यासाठी २६ एप्रिल १६८४ च्या सुमाराला कॅ. गॅरी, थॉमस विल्किन्स व दुभाषा राम शेणवी यांना बिरवाडी येथे संभाजीराजांच्या भेटीला पाठवून दिले. इंग्रजांच्या प्रतिनिधींनी गव्हर्नरचा मनोदय संभाजीराजांना सांगितला. याला प्रत्युत्तर देताना संभाजीराजांनी सांगितले की, इंग्रजांनी सिद्दीला आश्रय देण्याचे थांबवल्याशिवाय आपले संबंध वृद्धीगत होणार नाहीत. तुमचा मित्र तो आमचा मित्र आणि तुमचा शत्रू तो आमचा शत्रू. यावेळी इंग्रज आणि सिद्दी यांच्या संबंधात तणाव निर्माण झाल्याचीही संभाजीराजांना कल्पना होती. या धोरणानुसार दोघांमध्ये तह घडून आला. या तहातील ११ कलमे कर्नाटकांशी तर ३० कलमे मुंबईशी निगडित होती. या तहातील अटींना राजांनी मान्यता दिली. तहातील कर्नाटकांसंबंधी काही कलमे खालीलप्रमाणे होती :-

१. इंग्रजांशी व्यापार करण्यासाठी जे व्यापारी, रंगारी व विणकर येतील आणि ज्यांच्याजवळ इंग्रजांचा माल असेल त्यास हवालदार किंवा सुभेदारांनी त्रास देऊ नये. उलट त्यांस शक्य ती मदत करावी.
२. माझ्या राज्यातील एखादा व्यापारी किंवा रहिवासी यांनी काही जिन्नस किंवा व्यापारी माल घेऊन इंग्रजांचे किंवा त्यांच्या व्यापाऱ्यांचे देणे लागत असेल व ते देत नसेल तर त्याला सुभेदाराकडे किंवा अधिकाऱ्याकडे नेले जाईल व तो जर खरोखरच देणे लागत असेल तर त्याच्या मान इतमामाकडे न पाहता कर्जफेड करावयास लावली जाईल.
३. इंग्रजांना माझ्या राज्यातील कोणाही माणसास गुलाम किंवा ख्रिश्चन करण्यासाठी विकत घेता येणार नाही.
४. वादळामुळे किंवा अन्य उत्पातामुळे जर एखादे जहाज, गुराब किंवा होडी माझ्या राज्यातील एखाद्या बंदरात लागली तर ती जप्त करून सरकारजमा करू नये. हा रिवाज इतर ख्रिश्चन लोकांच्याबाबत रूढ असेल तर ती सवलत इंग्रजांसही दिली जाईल.
५. इंग्रजांची सूचना अशी की, जर इतर ख्रिश्चन व्यापाऱ्यांना वर निर्देशित केलेल्या सवलतीपेक्षा अधिक सवलती मिळत असतील तर त्या त्यांनाही मिळाव्यात. तरी अशा सवलती इंग्रजांना मिळतील. याच तहात मुंबईसंबंधी काही कलमे खालीलप्रमाणे होती.

१. माझ्या नोकरांकडून जो काही ताप इंग्रजांस दिला गेला किंवा माझ्याशी जे त्यांचे भांडण झाले ते त्यांनी विसरून त्याचा विचार काढू नये किंवा त्याबद्दल आकस ठेवू नये. मीही तसेच करावे हा तह झाल्यानंतर जर काही कमी जास्ती चुकून घडले तर त्याचाही विचार न करता एकमेकांशी बोलून मैत्री राखावी. हा मुद्दा मान्य आहे.
२. माझा आणि इंग्रजांचा जो तह झाला आहे त्यात जर कोणी मतभेदाचा प्रश्न काढला तर तो दोघांनी विचारविनिमय करून मिटवावा. तहास कोणत्याही प्रकारे बाधा आणू देऊ नये. दोघांस मान्य.
३. माझे आणि मोगलांचे सारखे युद्ध चालू आहे. त्यात माझ्या लोकांनी मुघल प्रदेशात लुटमार करताना जर इंग्रजांच्या वखारीची लूट केली व माल नेला तर तो माल सुभेदारांनी किंवा हवालदारांनी परत करावा. तसेच एखादे वेळी जर आमच्या वखारीचे लोक किंवा अडते कैद केले गेले तर त्यास त्रास न देता सोडून द्यावे.
४. माझी व मोगलांची गलबते समुद्रात वावरतात तरी मुघलांचे एखादे जहाज माझ्या लोकांनी धरले आणि त्यात जर इंग्रजांचा माल असला व त्याच्यावर त्यांच्या खुणा वगैरे असल्या तर त्या खुणा वगैरे पटवून दिल्यास त्यांना त्यांचा माल परत मिळावा. इंग्रजांनीही धरलेल्या जहाजात, होडयात माझ्या प्रजेचा माल आढळल्यास तो त्यांनी माझ्या प्रजेस परत द्यावा. दोघांस करार मान्य.
५. पार्तुगीज, डच व इंग्रजांत लढा चालू आहे. तरी आम्ही इंग्रजांना किंवा त्यांना लढयात मदत करणार नाही. इंग्रज व माझ्यात झालेला तह विनाविरोध पाळला जावा.
६. फोर्ड सेंट जॉर्जच्या कलमातील ३,६,७,९ व ११ कलमे मुंबईकरांनाही लागू होतात.
७. इंग्रजांनी सूचना केली की, सुभेदारांनी मुंबईस वकील पाठवू नये. माझ्याशिवाय कोणीही वकील पाठविणार नाही. मोठा व महत्त्वाचा प्रश्न असेल तर मीच वकील पाठवीन. परंतु इतर वेळी सामान्य बाबतीत सुभेदार एखाद्या माणसाबरोबर पत्र पाठवतील व उत्तर नेतील.
८. इंग्रजांनी असे सूचविले की त्यांचे सिद्धीशी वाकडे आले आहे. तेंव्हा जर अशा परिस्थितीत माझी मदत लागली तर ती मी देईन.
९. इंग्रजांनी असे सूचविले की, त्यांच्या फत्तेमारीस जाण्यायेण्यास पूर्ण मुभा असावी. त्यांनी आणलेली व नेलेली पत्रे विनाविरोध जाऊ द्यावी. असल्या फत्तेमारीशी इंग्रजांच्या सीलासह जी पत्रे आणली जातील तेवढीच फक्त तपासल्यानंतर अडविली जाणार नाहीत.

संभाजीराजांनी इंग्रजांशी केलेल्या तहातील कलमांवरून संभाजीराजे इंग्रजांबरोबरील जुन्या भांडणाचा कायमचा निकाल लावण्यात यशस्वी झाल्याचे दिसते. शिवाय या तहाचे काही ठळक परिणाम सांगता येतील त्यामध्ये इंग्रजांचा वैरी झालेला सिद्धी संभाजीराजांच्या हयातीपर्यंत मराठी मुलुखाला उपद्रव देण्यास पुन्हा आला नाही, इंग्रजांसारखी आरमारी ताकद संभाजीराजांना आपल्या बाजूला आणता आली, इंग्रजांनाही मोगलांच्या जुलूमशाहीपासून स्वतःच्या रक्षणासाठी मराठ्यांच्या सामर्थ्याचा उपयोग होणारच होता. थोडक्यात दोन्हीही सत्तांना याचा फायदा झाला. इंग्रजांना संभाजीराजांच्या राज्यकारभाराची पुरती कल्पना आलेली होती. त्यामुळे त्यांना मोगलांपेक्षा संभाजीराजांची मैत्री अधिक महत्त्वाची वाटते. सुभेदार सरकारकून राजांच्या पूर्ण आज्ञेत आहेत. याचीही त्यांना जाणीव झाली होती. शिवाय इंग्रजांच्या सर्व पत्रव्यवहारात चुकूनही संभाजीराजांच्या व्यक्तिदोषांचा उल्लेख येत नाही, ही विशेष लक्षात घेण्याची बाब आहे. संभाजीराजांच्या राजकीय कारकीर्दीतील इंग्रजांविषयीचे धोरण महाराजांच्या राजकीय मुत्सद्दीपणाचे दर्शन घडवते. एकाच वेळी अनेक आघाड्यांवर मोठ्या. चतुराईने व्यूहरचना करण्यात संभाजीराजांची असणारी हातोटी यातून दिसते.

संदर्भ :

१. डॉ. गोखले कमल, शिवपुत्र संभाजी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००१.
२. वि. गो. खोबरेकर, महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा कालखंड भाग-१, शिवकाळ, म. रा. सा. सं. मं; मुंबई, २००६.
३. पवार जयसिंगराव, शिवाजी आणि शिवकाल, फडके प्रकाशन, २०१०.